

HISTORIA KOŚCIOŁA

Nowożytność

Na podstawie podręczników
(J. Hitchcock, *History of the Catholic Church*,
M. Banaszak, *Historia Kościoła*, t. 3)

I. REFORMACJA I KONTRREFORMACJA

Reformacja

Formacja Lutra

Rodzina Marcina Lutra (1483-1546) była chłopskiego pochodzenia, lecz ojciec nie odziedziczył gospodarstwa i pracował w kopalni miedzi. Surowość ojca i nauczycieli wspominał jeszcze w późniejszym życiu, jak i to, że ukazywano mu Boga wyłącznie jako surowego i karzącego sędziego: *byłem od dzieciństwa przyzwyczajony, że musiałem zblednąć i się przestraszyć, gdy tylko usłyszałem imię Chrystusa, nie byłem bowiem inaczej pouczony, jak tylko w ten sposób, że miałem Go za surowego i gniewnego sędziego.*

Do szkół uczęszczał Luter potem w Magdeburgu i Eisenach. Ojciec poprawił materialną sytuację rodziny przez wytrwałą pracę i wysłał go do Erfurtu na studia uniwersyteckie. Normalnym trybem zaczął je (1501) na wydziale *artium*, na którym obowiązywała tzw. *via moderna*, przesadnie podkreślająca siłę ludzkiej woli z pomniejszeniem działania Bożej łaski. Według woli ojca rozpoczął studia prawa, lecz po miesiącu wziął urlop, wyjechał do rodziców. Gdy wracał, spotkała go gwałtowna burza z blisko bijącymi piorunami. Opanowany śmiertelnym lękiem, wezwał pomocy czczonej przez ówczesnych górników patronki: *Pomóż mi, święta Anno, chcę zostać mnichem!* Po tym wydarzeniu, wbrew radom przyjaciół i woli ojca wstąpił (1505) do klasztoru augustianów eremitów ścisłej obserwacji. W Erfurcie było kilka klasztorów innych zakonów, wybrał augustiański może z racji zachowywania w nim obostrzonej reguły, uprawiania ascezy i zajmowania się nauką. Choć nie odbył jeszcze pełnych studiów teologicznych, ówczesnym zwyczajem przyjął szybko (1507) święcenia kapłańskie. Teologię zgłębiał w studium generalnym swego zakonu, które było związane z erfurckim uniwersytetem. Gdy został (1508) lektorem filozofii moralnej na nowym uniwersytecie w Wittenberdze, kontynuował tam studium teologii, uzyskał bakalaureat i przyjął prowadzenie wykładów z Pisma Świętego. Wypracował sobie już wówczas pogląd (początek jego zasady biblijnej), że chcącemu mówić o sprawach Bożych zostaje tylko Słowo Boże, inaczej chodzi w ciemności. Wgłębiał się również w zagadnienia, fundamentalne później w jego reformacyjnym nauczaniu: grzech pierworodny, usprawiedliwienie człowieka grzesznego i jego zbawienie przez wiarę i miłość. Odwołany do Erfurtu, został następnie wysłany (1511) w sprawach zakonnych do Rzymu jako socjusz swego nauczyciela. Zachował się tam jak pobożny pielgrzym, odprawił spowiedź generalną, nie odczuwał niechęci do zyskiwania odpustów. Po powrocie otrzymał skierowanie do Wittenbergi, gdzie miał się przygotować do objęcia katedry Pisma Świętego po swoim prowincjale. Promocję na doktora teologii uzyskał w 1512 roku i rozpoczął zajęcia profesorskie, które prowadził do końca życia.

Teologia

Marcin Luter wnioskuje w swojej interpretacji św. Pawła w kontekście antypelagiańskich polemik św. Augustyna (Rz 1, 17 – tzw. przeżycie w wieży), że człowiek uzyskuje usprawiedliwienie tylko dzięki łasce Bożej (*sola gratia*), czyli tylko dzięki wierze (*sola fide*), nie zaś dobrym uczynkom (*nauka o usprawiedliwieniu*). Ludzka natura jest bowiem, jego zdaniem, całkowicie zepsuta. Z augustiańskiego rozróżnienia pomiędzy *Civitas terrena* i *Civitas caelestis* wyciąga wniosek, że rzeczywistość religijna jest czysto duchowa, bez żadnego związku z postaciami tego świata. Kościół to niewidzialne królestwo niebieskie. Luter czuł się

wyzwolony. W 1517 r. wystąpił przeciwko droższemu handlowi odpustami, który to proceder symbolizuje nazwisko Johannes Tetzela.

Odpusty w teorii i praktyce

Od tych też zaczął się spór Lutera z Kościołem i ruch reformacyjny. Odpusty wszakże były powszechną praktyką Kościoła od XI wieku. Brakowało natomiast uściślonej teologicznej nauki o nich, choć mówiono o skarbcu zasług Chrystusa i świętych, którym dysponuje Kościół w udzielaniu odpustów. Poprawnie też uznawano, że zyskuje się je *per modum suffragii* i można je ofiarować za zmarłych. Natomiast głoszący odpusty kaznodzieje przesadnie zapewniali o zyskiwaniu ich w sposób absolutnie pewny. Niejedni też akcentowali przesadnie ofiary, składane z tej okazji. Na Sorbonie już w 1482 r. krążył złośliwy aforyzm, odpowiadający znanemu polskiemu porzekadłu: *gdy pieniądź brzęknie w skarbonie, już dusza siedzi na Abrahamie łonie*.

Budowa bazyliki św. Piotra

Zbieranie pieniędzy stało się pierwszorzędnym celem głoszonych (1517) w Niemczech odpustów. Przeznaczone na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie, stanowiły przedmiot handlowej umowy między kurią rzymską i księciem elektorem mogunckim arcybiskupem Albrechtem. Arcybiskup ten uzyskał w krótkim czasie (kumulacja) arcybiskupstwo magdeburskie, administrację biskupstwa halberstadzkiego i arcybiskupstwo mogunckie, za co winien był uścić cesarzowi 2 tysiące guldenów i Rzymowi 24 tysiące jako opłatę kurialną. Gdy obdarzono go funkcją papieskiego komisarza do sprawy odpustów w Niemczech, postanowiono zostawić mu z nich połowę dochodów na pokrycie tamtych opłat. Arcybiskup był więc zainteresowany, żeby za odpusty zebrać co najmniej 52 tysiące guldenów. Taką sumę pożyczył z banku Fuggerów, by od razu przekazać swoją należność do Rzymu, bankierom zaś powierzył zorganizowanie głoszenia odpustów i zbierania za nie opłat. Oni z kolei byli zainteresowani, by wpłynęło więcej pieniędzy niż 52 tysiące guldenów, gdyż nadwyżka pozostawała dla nich. Arcybiskup jako papieski komisarz wydał instrukcję o głoszeniu odpustów. Poprawnie przedstawił w niej naukę o odpustach. Nie mówił o darowaniu przez nie grzechów w przyszłości popełnionych, co zarzucał Luter, lecz rażąco akcentował zbieranie opłat.

Protest

Protest Lutera (legenda o „przybiciu tezy” 31 października 1517 r.) zyskał rozgłos i zwolenników dzięki wynalazkowi druku. Rozpoczął się czas dysput. Profesor teologii z Ingolstadt Johannes Eck (1486-1543) zrozumiał, że tezy Lutera były skierowane nie tylko przeciwko praktyce odpustów, lecz w konsekwencji także przeciwko autorytetowi papieża i soborów oraz sakramentalnej strukturze Kościoła. Dopiero dzięki Eckowi Luter uświadomił sobie swoją eklezjologiczną tendencję. Sprecyzował swoje pojęcie Kościoła. Jego wyzwalające przeżywanie wiary było bezpośrednie, głęboko subiektywne. Pośrednik był niepotrzebny. Przeciwnie: życie kościelne i sakramenty wydają się przeszkodą. Sprawiają, że nie pozostawia się miejsca samej łasce, lecz daremnie próbuje się ją wyjednać samemu: sprawiedliwość uczynkowa jest przeszkodą na drodze do Boga. Logiczną konsekwencją jest to, że instytucja Kościoła wydaje się Lutrowi dziełem szatana, a papież Antychrystem.

Reformacja

Ekskomunikowany i wyjęty spod prawa jako banita, Luter został ukryty w latach 1521-1522 na zamku Wartburg, gdzie (nie jako pierwszy) przełożył Nowy Testament na niemiecki (tworząc niemiecki język literacki) i w zuchwałych pismach atakował monastycyzm, rytuał

mszy, kapłaństwo, celibat itd. Ruszyła lawina reformacji – niekoniecznie zgodnie z intencjami Lutera, który wyobrażał ją sobie jako reformę Kościoła, a nie jego podział. Zarówno on, jak i strona instytucjonalna uważali, że sprawą z religijnego punktu widzenia musi się zająć sobór. Zanim jednak do niego doszło, ze względów politycznych nastąpiło utrwalenie się podziałów wyznaniowych. Ponieważ żaden biskup nie przyłączył się do reformacji, Luter postarał się o to, by jej zwolennicy byli chronieni przez popierających go książąt. Ci zaś zostali „biskupami krajowymi”, co było lukratywne dzięki zajmowaniu dóbr kościelnych (swego rodzaju sekularyzacji). W ich krajach powstawały struktury nowego wyznania. W ten sposób rozpoczyna się konfesjonalizacja – całkiem nowa sytuacja dla wiernych, w której decydują się przyjąć dane wyznanie lub – choć niedobrowolnie – zmieniają je.

Zamęt

Nie mało mnichów i zakonnic opuściło klasztory, augustianie-eremici zezwalali na wystąpienie z zakonu. W Norymberdze ksieni klarysek Caritas Pirkheimer (1467-1532) oparła się naciskom protestanckiej rady miejskiej, żeby rozwiązać wszystkie klasztory. Pojawili się anabaptyści (w latach 1534-1535 zbrojna teokracja w Münster) i obrazoburcy. Podczas wojen chłopskich od 1524 r. reformacja całkowicie wymknęła się spod kontroli Lutera. Powstańcy uznali za własne jego tezy o wolnym sumieniu i usprawiedliwiali w ten sposób swój bunt. Luter opowiadał się za bezwzględną rozprawą z chłopami. Dowodził nimi Tomasz Müntzer (+ 1525 r.), teolog i duszpasterz zakonnic. Doszło do masakr. Müntzer propagował swego rodzaju komunistyczne państwo Boże, które chciał stworzyć zbrojnie: „Człowiek bezbożny nie ma prawa żyć, przeszkadzając pobożnym (...) tak jak jedzenie i picie jest dla nas środkiem do życia, tak jest nim również miecz do tępienia bezbożnych”.

Pokój augsburski

Antagonistą reformacji książęcej, jako sprawowania przez panujących w danym kraju władzy nad Kościołem, był cesarz. Karol V rządził cesarstwem, w którym „nie zachodziło słońce”. Trzeba było prowadzić liczne wojny z Francją, a w 1529 r. u bram Wiednia stanęli Turcy. Kiedy wszelkie dysputy i rozmowy o unii spełzły na niczym z powodu nauki Lutera o Kościele i sakramentach oraz jego interwencji, a Karol V miał wolną rękę i pretekst, żeby uderzyć w Związek Szmalkaldzki, uczynił to i w 1547 r. zadał mu druzgocącą klęskę. Cesarz w interim augsburskim z 1548 r. zgodził się, by świeccy protestanci przyjmowali komunię pod dwiema postaciami, a duchowni mogli się żenić, tylko w doktrynie nie poczynił żadnych ustępstw. Z obu stron napotkał jednak opór. Maurycy saski zdradził go i sprzymierzył się z Francuzami. Karol powierzył fatalną sprawę religii swojemu bratu Ferdynandowi. Augsburgski pokój religijny w 1555 r. nadał te same prawa katolikom i luteranom. Panujący decydowali o wyznaniu: *cuius regio, eius religio*. Kto był z tego niezadowolony, mógł emigrować. Około 1565 r. protestantyzm objął już dwie trzecie Niemiec.

Śmierć Lutera

Marcin Luter zmarł w 1546 r. przed wybuchem wojny szmalkaldzkiej. Nie wiadomo, jak oceniał swoje dzieło przy końcu życia. Musiał wszakże dostrzec, że wywołany przez niego ruch reformacyjny był wewnętrznie zróżnicowany, a nawet skłócony. Nie można natomiast mówić u niego o załamaniu psychicznym, jak to dawniej czyniono. Nagłą zaś śmierć należy uznać za wynik choroby serca, a nie za samobójstwo, co niegdyś wpleciono do czarnej legendy o nim.

Abdykacja Karola V

Pokój augsburski stał się widowym znakiem odejścia od średniowiecznej koncepcji uniwersalnej władzy cesarskiej. Ostatnim jej rzecznikiem był Karol V, który po sejmie augsburskim zdecydował nieodwołalnie o swej abdykacji. Dokonał jej w 1556 r., przekazując tron cesarski bratu Ferdynandowi, a tron hiszpański synowi Filipowi II. Sam osiadł w klasztorze w Hiszpanii, prowadząc życie ascetyczne przez dwa lata, do swojej śmierci.

Kalwin

To, co ostatecznie stało się najbardziej rozpowszechnionym i wpływowym ze wszystkich ruchów protestanckich, powstało dopiero pół pokolenia po Lutrze. Jan Kalwin (zm. 1564) był Francuzem, który, co nietypowe wśród przywódców reformacji, był laikiem, wykształconym jako humanista i prawnik. Jako student w Paryżu, Kalwin był związany z grupą ewangelicką podejrzaną o herezję, a w 1534 r. wraz z innymi uciekł z miasta po nocnym incydencie, w którym podburzające religijne ulotki zostały przybite w całym mieście, w tym na drzwiach sypialni króla Franciszka I (1515-1547). Kalwin znalazł schronienie u Małgorzaty z Nawarry, siostry Franciszka i królowej maleńkiego królestwa Nawarry w Pirenejach. Ostatecznie Kalwin osiadł w Genewie, gdzie został wyświęcony, próbował stworzyć modelową wspólnotę chrześcijańską, a dzięki swoim *Zasadom religii chrześcijańskiej* stworzył najbardziej wszechstronny opis poglądów protestanckich.

Predestynacjonizm

Jego najsłynniejszą doktryną była predestynacja: Bóg od wieczności postanowił, że niektórzy zostaną zbawieni, a inni potępieni, tak że żaden ludzki wysiłek nie mógł mieć żadnego na to wpływu. Jego koncepcja nie różniła się zasadniczo od koncepcji Lutra, ale Kalwin narzucił swoim zwolennikom rodzaj przerażającej powagi, opartej na świadomości ich możliwego potępienia, podczas gdy Luter zachęcał ludzi do nadziei, że zostaną zbawieni. W pewnym sensie doktryna predestynacji była ostateczną kulminacją długo dojrzewającej skargi, że zarówno w teologii tomistycznej, jak i w pobożności, Kościół katolicki uczynił Boga zbyt dostępnym dla człowieka. Luter wołał: „Niech Bóg będzie Bogiem”, a Kalwin postrzegał suwerenną wolę Boga jako wszechmocną i niemożliwą do zakwestionowania przez ludzi, więc predestynacja, w tym akceptacja możliwości własnego potępienia, musiała zostać zaakceptowana jako sprawiedliwa.

Henryk VIII

Henryk VIII, nie przewidziany na króla, studiował teologię w Oksfordzie z perspektywą otrzymania wysokiego stanowiska kościelnego. Jako król zawarł małżeństwo z wdową po bracie, Katarzyną Aragońską. Z tego związku miał żyjącą (czworo dzieci zmarło) córkę, lecz żadnego syna. Nie bez znaczenia, a może rzeczywiście decydującą o dalszym biegu wypadków, była jego miłość do damy dworskiej, Anny Boleyn. Zaczął więc, po siedemnastu latach małżeństwa, starania o uznanie go w Rzymie za nieważne. Sąd kościelny w Londynie orzekł ważność małżeństwa. Arcybiskup z Canterbury, Tomasz Cranmer, który cieszył się zaufaniem króla, a sprzyjał reformacji, doradził mu, by wywarł nacisk na papieża przez zebranie o swoim małżeństwie opinii wszystkich uniwersytetów. Oksford, Cambridge, Paryż i kilka innych opowiedziały się za nieważnością, Lowanium i hiszpańskie uniwersytety oraz Wittenberga (na podstawie opinii Lutra) uznały małżeństwo za ważne. Papież nie spieszył się z wyrokiem, co było błędem. Król bowiem, gdy na zebraniu kleru angielskiego (1531) uznał się za *protektora i głowę angielskiego Kościoła i duchowieństwa*. Formuła była dwuznaczna,

ale pozwoliła Henrykowi na działanie bez papieża. Parlament wydał też zakaz wszelkich apelacji do Rzymu. Małżeństwo z Anną Boleyn zostało zawarte potajemnie (1533). Papież domagał się od Henryka VIII porzucenia Anny w ciągu trzech miesięcy i przyjęcia Katarzyny, inaczej zaciągnie ekskomunikę. Wyrok jednak o ważności pierwszego małżeństwa króla ogłoszono w Rzymie prawie rok później, gdy Anna urodziła już syna. Akt supremacji, ogłoszony (1534) przez parlament, przyznawał królowi tytuł i prawa *jedynej na ziemi najwyższej Głowy Kościoła* w Anglii i oddawał jego władzy czuwanie nad czystością nauki (inkwizycja).

Krwawa supremacja

Odrzucenie aktu supremacji lub jego kwestionowanie określono jako zdradę stanu, podobnie jak niezłożenie przysięgi, że uznaje się małżeństwo króla z Anną za ważne, a ich dziecko za prawowitego następcę tronu. Schizma Anglii stała się faktem dokonany i miała moc prawa państwowego. Pierwszymi ofiarami tego zarządzenia byli trzej przeorzy kartuscy, publicznie powieszani w habitach, następnie sędziwy biskup z Rochester, John Fisher (w więzieniu mianowany przez papieża kardynałem) oraz dawny lord kanclerz, wybitny humanista i przyjaciel króla, Tomasz More. Większość biskupów i kleru podporządkowała się aktowi supremacji. Władzę supremacyjną zużytkował król, by znieść klasztory i zagrabić ich majątki. Swoim wikariuszem generalnym dla spraw kościelnych ustanowił świeckiego człowieka, pozbawionego skrupułów Tomasza Cromwella, który pochodził z gminu, a został teraz obdarzony najwyższymi godnościami państwowymi. Krwawo stłumiono powstanie w hrabstwie Lincoln. Wywołała je działalność komisji królewskich, wyznaczonych do przyjmowania żądanej przysięgi i wykonania zarządzeń o kasacie klasztorów. [Przez 36 lat panowania króla śmierć mogło ponieść z powodu prześladowań 56 tys. katolików].

Schizma angielska

Rozłam polegał początkowo na odrzuceniu prymatu papieża. Król jednak, wraz z episkopatem, wydał też orzeczenia co do spraw wiary, bo wbrew jego woli szerzyła się w Anglii nauka luterańska. Przeciw niej wystąpił Henryk VIII osobiście już w 1521 roku, publikując po łacinie rozprawę *Uznanie siedmiu sakramentów*, za co uzyskał od papieża tytuł *Obrońcy wiary* (*defensor fidei*), używany odtąd (także po schizmie) w oficjalnej tytulaturze królów angielskich. Wpływy reformacyjne wszakże nie ustały, nawet nasiliły się po 1530 roku. Skrycie ulegał im arcybiskup Tomasz Cranmer. Sądzone zaś, że sprzyjającą okoliczność stanowią pertraktacje króla z protestanckimi książętami niemieckimi i jego małżeństwo (czwarte z kolei) z księżniczką Anną von Cleve (1539). Układy te nie przyniosły rezultatu, Anna została odesłana do ojca, król zaś polecił wszystkim swoim poddanym uznać sześć artykułów wiary, ułożonych przez biskupów i przyjętych (1539) przez parlament. Nakazano w nich, przeciw nauce reformacyjnej, przyjąć pod karą śmierci: przeistoczenie w mszy świętej, komunię pod jedną postacią, celibat duchowieństwa, śluby zakonne, tzw. msze prywatne i spowiedź indywidualną. Na podstawie „krwawych dekretów” ścięto teraz za herezję lorda kanclerza, Tomasza Cromwella. Wpływy protestanckie trwały ukrycie do jego śmierci (1547), a za następcy Edwarda VI, w którego imieniu, z powodu jego małoletności, rządził protektorzy, wprowadziły naukę ewangelicką do Kościoła angielskiego, dając początek anglikanizmowi.

Polska

Reformację dobrze obrazuje krótki przegląd polityki dwóch królów w tym czasie panujących w Polsce. Zygmunt Stary (1507-1548) przeciwstawiał się nowinkom religijnym z wewnętrznego przekonania, gdyż był człowiekiem głęboko religijnym i znał wywołane nimi

zamieszanie w Niemczech, którego obawiał się w Polsce. Wydawał edykty ograniczające działalność protestantów. Reformy Kościoła pragnął na soborze, o który usilnie zabiegał u papieży. Zygmunt August wcześniej sympatyzował z reformacją, ale nie zdradzał nigdy chęci samowolnego wprowadzenia reformacji, jak to czynili niektórzy inni władcy. Gdy jako wielki książę litewski wysłał (1545) do Pawła III posła z deklaracją posłuszeństwa, polecił mu uznać w mowie na konsystorzu prymat papieski i złożyć oświadczenie swego oddania dla Stolicy Apostolskiej, a nawet gotowości na śmierć za Kościół.

Kardynał Stanisław Hozjusz (zm. 1579) przewodniczył energicznym wysiłkom kontrreformacyjnym, ale nadal istniała znacząca obecność protestantów. Biskupi zwoływali synody w celu odnowy Kościoła i zapobiegnięcia jego podziałowi. Polska stała się przy tym jednym z najbardziej tolerancyjnych krajów w Europie, miejscem schronienia dla tych innowierców, którzy nie byli mile widziani nawet na ziemiach luterańskich i kalwińskich. Konfederacja Warszawska (1573) zawierała oficjalną gwarancję tolerancji, choć dotyczyła ona tylko książąt.

Reforma katolicka

Sobór Trydencki

Trudności

W całej historii Kościoła wielkie kryzysy były zwykle rozwiązywane przez sobór powszechny, a wołania o kolejne takie zgromadzenie rozpoczęły się niemal natychmiast po zakończeniu Sob. Laterańskiego V. Pojawiły się jednak trudne do rozstrzygnięcia kwestie: czy luteranie powinni w nim uczestniczyć, czego się domagali; czy sobór powinien w pełni podlegać władzy papieskiej, czy też powinien być częściowo niezależny, zgodnie z teorią koncyliarystyczną; oraz w jakim stopniu świeccy władcy mogliby wywierać wpływ. Dopiero w 1545 r. – ponad ćwierć wieku po początkach luteranizmu – przeszkody te zostały pokonane na tyle, by umożliwić Pawłowi III zwołanie soboru trydenckiego. Protestantom zaoferowano bezpieczne uczestnictwo (żaden z nich tego nie zrobił), ale ze świadomością, że zgromadzenie będzie ich osądzać, a nie prowadzić z nimi dialog. Papież pozostał w Rzymie, ale mianował legatów bezpośrednio przed sobą odpowiedzialnych. Trydent, w północnych Włoszech, był formalnie częścią Cesarstwa, co zadowoliło Karola V, ale w efekcie Francja zbojkotowała obrady, pozostawiając włoskich biskupów jako zdecydowaną większość uczestników, wraz z niektórymi Hiszpanami i Niemcami oraz kilkoma innymi.

Stronictwa

Na soborze istniały rozpoznawalne stronictwa, niektóre według linii narodowych, inne doktrynalne. Podobnie jak w przypadku poprzednich soborów, ostateczne dekryty były niekiedy wynikiem negocjacji, które skutkowały niejednoznacznymi sformułowaniami. Debaty były często gorące.

Trzy sesje

Pierwsza sesja (1545-1547) trwała niecałe dwa lata i została zawieszona, ponieważ w Niemczech wybuchła wojna (szmalkaldzka), a Trydent nawiedziła dżuma.

Druga sesja odbyła się dopiero w 1555 r. pod egidą Juliusza III (1550-1555), który był wcześniej jednym z pierwszych legatów papieskich na soborze. Zakończyła się ona zbyt szybko, zarówno z powodu wojny, jak i dlatego, że po śmierci Juliusza i krótkim pontyfikacie

tymczasowym, Carafa został wybrany papieżem jako Paweł IV i sprzeciwił się soborowi jako zagrożeniu dla władzy papieskiej.

Ostatnia sesja trydencka (1561-1563), zdecydowanie najbardziej owocna z trzech, odbyła się pod egidą Piusa IV (1559-1565), który oficjalnie zatwierdził wszystkie dekryty soborowe.

Doktryna i dyscyplina

Jeszcze przed soborem istniały różnice między „spirytualistami” – którzy dawali pierwszeństwo reformie, w sensie korygowania nadużyć atakowanych przez protestantów – a „zełotami”, którzy preferowali ofensywę przeciwko herezji. Po długiej debacie sobór zdecydował się rozważyć kwestie dyscyplinarne i doktrynalne jednocześnie, zarówno korygując nadużycia, jak i wyjaśniając i wzmacniając doktrynę.

Grzechy duchowieństwa

Reformacja była jedynie marginalnym protestem przeciwko niewłaściwemu postępowaniu duchowieństwa. Zwingli, na przykład, przyznał, że jako ksiądz był niecnotą, a Luter kpił z rozpustnych duchownych głównie po to, by nakłonić ich do wzięcia żon. Jednak notoryczne grzechy tak wielu duchownych, w tym niektórych najwyższych rangą, sprawiały, że nie byli oni wiarygodni jako duchowi przywódcy.

Kumulacja urzędów

Źródłem nadużyć, jak zdiagnozowano przy wielu wcześniejszych okazjach, było zaniedbanie przez biskupów swoich diecezji. Na początku soboru było nie mniej niż osiemdziesięciu biskupów zwykle mieszkających w Rzymie i nieobecnych w swoich stolicach, a jeden francuski kardynał posiadał jednocześnie trzy arcybiskupstwa, pięć biskupstw i kilka opactw. Sobór Trydencki nie tylko wymagał rezydencji biskupiej, ale także zniósł kumulację urzędów i udzielanie zwolnień od zasady rezydencji. Sobór wymagał, aby osoby mianowane na biskupów miały już święcenia kapłańskie, eliminując w ten sposób nadużycia, w wyniku których świeccy (często młodzi chłopcy) lub ich rodziny mogły czerpać dochody ze swoich klasztorów, nie zadając sobie trudu, aby przyjąć święcenia. Sobór zakazał również nepotyzmu.

Seminaria duchowne

Podczas gdy członkowie zakonów byli odpowiednio wykształceni w swoich klasztorach, a elitarne duchowieństwo uczęszczało na uniwersytety, Trydent dostrzegł niski poziom wykształcenia wielu duchownych parafialnych, z których większość uczyła się przez praktykę praktyk. Sobór zadekretował zatem, że każda diecezja ma założyć seminarium duchowne (*seminare* – „zasiewać”), w którym kandydaci do święceń mogliby być odpowiednio formowani intelektualnie i duchowo oraz dokładnie sprawdzani pod kątem przydatności. Zjawisko kapłanów-włóczęgów zostało ograniczone poprzez wymóg, aby wszyscy kapłani podlegali bezpośrednio przełożonemu i mieli konkretne zadania. Opracowano szczegółowe procedury postępowania w przypadku takich i innych nieprawidłowości duchownych.

Małżeństwa

Sobór zakazał „potajemnych małżeństw”, czyli zawieranych bez wcześniejszego publicznego ogłoszenia i bez obecności proboszcza i dwóch świadków, ale jednocześnie zezwolił na małżeństwo bez zgody rodziców, na co nie zezwalały niektóre władze cywilne. Wydano również różne dekryty przeciwko odbywaniu pojedynków i innym praktykom.

Jasność doktryny

Do pewnego stopnia wielu katolików na początku XVI wieku reagowało z zaciekawieniem na protestantyzm, ponieważ spotkanie inaczej myślących skłaniało do zastanowienia się nad prawdami swojej wiary, których wcześniej nikt im nie wyjaśnił. Na przykład w Eucharystii dokonywała się konsekracja, ale wyjaśniająca tę przemianę koncepcja transsubstancjacji niewiele mówiła dla prostego człowieka. W ten sposób Kościół został wezwany do wyjaśnienia nauk, które były teraz postrzegane jako nieścisle. Podobnie jak protestanci, musieli sformułować wyznanie wiary, aby odróżnić prawdziwe rozumienie Ewangelii od fałszywego. Trydent zatwierdził również pierwszy kompleksowy katechizm doktryny katolickiej.

„Anathema sit”

Trydent potępił heretyckie tezy, których jednak nie przypisał nikomu z imienia i nazwiska, co miało na celu uniknięcie kontrowersji co do tego, czy konkretne osoby rzeczywiście wyznawały potępione doktryny. Każda teza zawierała fałszywe przekonanie i stwierdzała, że ci, którzy ją wyznawali, „niech będą wyklęci”.

Pismo Święte

Korzeniem wszystkich kwestii teologicznych była natura i źródło autorytetu. Sobór potwierdził autorytet Wulgaty, w tym tych ksiąg (Tobiasza, Judyty, Mądrości, Syracha lub Eklezjastyka, Barucha, 1 i 2 Machabejska), które protestanci odrzucili jako niekanoniczne, i oświadczył, że nikt nie może interpretować Pisma Świętego w sposób sprzeczny z doktryną Kościoła. Co najważniejsze, sobór potwierdził „niepisaną tradycję” jako źródło prawdy wraz z Biblią, autentyczność tej tradycji gwarantowaną przez Ducha Świętego.

Łaska i wolna wola

Podobnie jak w Ratyzbonie, kwestia usprawiedliwienia została uznana zarówno za serce teologicznego konfliktu, jak i za najsubtelniejszą i najtrudniejszą z kwestii, a przeciwstawne sobie błędy to z jednej strony protestanckie zaprzeczenie skuteczności dobrych uczynków, a z drugiej pelagiański optymizm co do ludzkiej natury. Wszystkie strony odwoływały się do autorytetu Augustyna, a Hieronim Seripando (zm. 1563), generał augustianów, odegrał ważną rolę w Trydencie, zapewniając, że żadne potępienie protestantyzmu bynajmniej nie rzuca cienia na naukę samego Augustyna.

Uzasadnienie

Trydencka definicja usprawiedliwienia była subtelna. Ludzie podlegali potępieniu z powodu grzechu pierworodnego, a zostali zbawieni jedynie przez ofiarę Chrystusa. Muszą dobrowolnie odpowiedzieć na propozycję zbawienia, ale odpowiedź ta jest możliwa tylko dzięki „łasce uprzedniej”, która pozostaje dostępna wszystkim, bez żadnych zasług z ich strony, ponieważ Bóg pragnie, aby wszyscy zostali zbawieni. Raz przyjęta łaska czyni ludzkie uczynki zasługującymi w Bożych oczach, tak więc, w przeciwieństwie do poglądu luteran, usprawiedliwienie nie zostaje jedynie „przypisane” ludziom przez miłosiernego Boga, ale ludzie faktycznie dostępują usprawiedliwienia przez ofiarę Chrystusa. Mogą przewyciężyć grzech, ponieważ pożądlivość, choć jest nieodłączną częścią ludzkiej natury, pozostaje jedynie skłonnością do grzechu, a nie samym grzechem. Tak często, jak ludzie upadają, mogą ponownie się podnieść, zwłaszcza przez sakrament pokuty, ponieważ nawet grzech śmiertelny powoduje jedynie utratę łaski, a nie wiary. Chociaż wiara została otrzymana jako dar, poprzez współpracę z łaską i dobre uczynki, wierzący mogą wzrastać w nadziei i miłości oraz stać się zdolni do przestrzegania Prawa. Nie powinni jednak mieć „próżnej ufności”, że nigdy

nie utracą daru zbawienia, jak sugerowała protestancka doktryna predestynacji, ponieważ z powodu wolnej woli ludzie mogą albo wzrastać w sprawiedliwości, albo utracić łaskę z własnej winy.

Odpusty

W kwestii, która zapoczątkowała reformację, sobór potwierdził doktrynę i praktykę odpustów, ale orzekł, że ich przyjmowanie nie powinno być związane z jakimkolwiek rodzajem płatności pieniężnej (z wyjątkiem krucjaty/*cruzady* w Hiszpanii). W odpowiedzi na inną częstą skargę, ostrzegł przed nadużywaniem ekskomuniki dla błahych celów, zwłaszcza uwarunkowanych finansowo.

Kwestie kościelne

Kwestie eklezjalne, które uniemożliwiły porozumienie w Ratyzbonie, zostały zdefiniowane ze względną łatwością: siedem sakramentów zamiast dwóch; sakramenty jako faktycznie udzielające łaski, a nie tylko ją symbolizujące; sakramenty jako mające swój skutek *ex opere operato*, to znaczy przez obiektywną boską moc, a nie subiektywny stan szafarza lub odbiorcy; msza jako kontynuacja ofiary na Kalwarii; rzeczywista obecność Chrystusa w Eucharystii; transsubstancjacja; stosowność adoracji eucharystycznej; „władza kluczy”, dzięki której kapłani mogą odpuszczać grzechy w imieniu Chrystusa; czyściec; wzywianie świętych; kult obrazów i relikwii; modlitwy za zmarłych. W spornych kwestiach dyscyplinarnych potwierdzono celibat kapłański; zabroniono odprawiania mszy świętej w języku narodowym; a Chrystus został uznany jako „cały i w całości” obecny pod każdą z obydwu postaci eucharystycznych, a zatem nie było konieczne przyjmowanie komunii pod obiema postaciami, a świeckim nie wolno tego czynić. W ramach odnowionej pobożności eucharystycznej, Sobór Trydencki zachęcał również do częstszego przyjmowania komunii, choć – co zaskakujące dla współczesnych katolików – uważał, że cotygodniowa komunია jest wystarczająca nawet dla osób na zaawansowanym etapie formacji do kapłaństwa, a comiesięczna komunია jest wystarczająca dla sióstr zakonnych.

Jezuicy teologowie

Jezuici byli jednymi z czołowych orędowników ortodoksji. Hiszpan Diego Laynez (zm. 1565), który zastąpił Ignacego na stanowisku generała Towarzystwa, był prawdopodobnie najważniejszym teologiem na Soborze Trydenckim, gdzie szczególnie bronił autorytetu papieża. Piotr Kanizjusz (zm. 1597) kierował kontrreformacją w Niemczech, pisząc książki i broszury, głosząc kazania i zakładając szkoły, co przyniosło wymierne rezultaty w sprowadzaniu protestantów z powrotem do Kościoła rzymskiego.

Indeks

Lateran V nalegał na cenzurę książek, a Trydent ponowił to żądanie, co doprowadziło do formalnego ustanowienia *Indeksu ksiąg zakazanych*, który rozpoczął się od dzieł teologicznych, ale ostatecznie rozszerzył się na dzieła filozoficzne uznane za błędne i dzieła literatury pięknej uznane za niemoralne. Umieszczenie książki na *Indeksie* niekoniecznie oznaczało jej ostateczne potępienie, a jedynie to, że jej lektura została uznana za rzecz nieroztropną. Nawet dzieła wysoko postawionych duchownych mogły zostać przynajmniej czasowo zakazane, a wiele książek zostało ostatecznie usuniętych z listy.

Liturgia

Trydent zadekretował niemal całkowitą jednolitość liturgii w całym Kościele, co być może po raz pierwszy stało się możliwe dzięki prasie drukarskiej, która pozwoliła na używanie wszędzie zatwierdzonego Mszału Rzymskiego. Rozbudowa Kurii Rzymskiej po Soborze pozwoliła na powstanie nowej instytucji, Kongregacji Obrzędów, której obowiązkiem pozostawało normowanie liturgii, a przez następne czterysta lat nie było prawie żadnych zmian liturgicznych.

Duch trydencki

Trydent był początkiem, a nie końcem, a przez następne dwa stulecia reformatorsko nastawieni papieże i biskupi musieli przeciwstawiać się różnym interesom politycznym i kościelnym, aby wprowadzić w życie jego dekry. Duch katolickiej reformacji, ukształtowany w Trydencie, był duchem ścisłej ortodoksji i czystej moralności, głębokiej osobistej pobożności i posłuszeństwa wobec władzy kościelnej, odrodzenia, które odniosło głęboki sukces, nadając Kościołowi charakter, który przetrwa czterysta lat. Chociaż czasami uważa się, że reformacja katolicka była próbą zachowania średniowiecza, w rzeczywistości była ona nowym, wyraźnie nowoczesnym rozdziałem w historii Kościoła. Był to twórczy okres, który zaowocował nowymi koncepcjami życia zakonnego (jezuici), katechizacją i ewangelizacją w sposób, jakiego nigdy wcześniej nie próbowano, oraz odważnym nowym stylem sztuki religijnej – barokiem.

Pius V

Święty Pius V, ostatni papież kanonizowany przez trzy stulecia, był ascetycznym dominikaninem, który stał na czele inkwizycji i energicznie wdrażał dekry trydenckie, w tym publikując zatwierdzone przez sobór księgi: katechizm, mszał i brewiarz.

Odnowa duchowa

Dla wielu katolików reformacja przynosiła zubożenie bogatego świata pobożności. Kościół stanął w obronie wypróbowanych praktyk, chcąc tchnąć w nie nowego ducha.

Zubożona pobożność

Głębokie kwestie teologiczne prawdopodobnie ominęły większość ludzi, którzy rozumieli swoją wiarę przede wszystkim w kategoriach pobożności: nabożeństwa maryjne, kult świętych, modlitwy za zmarłych, pielgrzymki, kult relikwii i odpusty. Jak na ironię, Fryderyk Mądry (m. 1525), elektor Saksonii i obrońca Lutry, posiadał największą kolekcję relikwii w Europie, w tym pióro ze skrzydła Ducha Świętego i kroplę mleka matki Maryi Dziewicy. Wierzenia i praktyki, przez które Kościół był narażony na protestancki zarzut niebiblijnego przesądu, były również oparciem w wierze wielu ludzi. Zniesienie odpustów, zamykanie sanktuariów i klasztorów, niszczenie obrazów i relikwii oraz dramatyczne zmiany w liturgii czasami budziły powszechny opór, jak Pielgrzymka Łaski w 1536 r., która była ludowym, zbrojnym powstaniem w Anglii, bliskim sukcesu. Subtelna doktryna o rzeczywistej obecności Chrystusa w Eucharystii była główną kwestią sporną między katolikami i protestantami, o czym świadczy na przykład klękanie lub odmowa przyklękania podczas procesji z Najświętszym Sakramentem. Ale najostrzejsze konflikty pojawiały się, gdy ludzie poczuli się pozbawieni nadprzyrodzonej pomocy, np. gdy zostały odrzucone modlitwy do świętych. Kolejnym ciosem dla żywego poczucia komunii świętych była negacja czyśćca. Dotknęło to ludzi

jeszcze bardziej, ponieważ wydawało się, że odcina ich od przodków, zabraniając modlitw za zmarłych.

Maryja i święci

Nabożeństwo do Maryi i świętych od dawna było źródłem pocieszenia, ale ponieważ protestanci nalegali, aby nie traktować ich już jako orędowników i opiekunów, ich wizerunki i świątynie zostały zniszczone w regionach kontrolowanych przez protestantów. Czołowi reformatorzy nadal utrzymywali, że Maryja jest Matką Boga i wieczną dziewicą, ale byli tak zdeterminowani, aby zatrzeć wszelkie ślady tego, co uważali za przesadę, że postać Maryi prawie zniknęła z kościołów protestanckich, a ostatecznie ze świadomości. Zwłaszcza we Francji i Holandii ikonoklasmowi (walce z obrazami) często towarzyszyły ataki gangów, w tym morderstwa, popełniane przez jedną grupę religijną przeciwko drugiej.

Monastycyzm

Życie klasztorne przejawiało skrajności, od surowej surowości kartuzów po klasztory, które zostały nadpsute przez bogactwo, luźną dyscyplinę i ingerencję świeckich patronów. Klasztory służyły jako miejsca docelowe pielgrzymów, miejsca gościnności dla podróżnych oraz ośrodki miłosierdzia dla chorych i biednych. Ich rozwiązanie spowodowało likwidację instytucji, które przez ponad tysiąc lat stanowiły integralną część lokalnej społeczności. Ich stłumienie wydawało się potępiać rzekomo nieziemską ascezę i nalegać, aby życie chrześcijańskie było prowadzone całkowicie w świecie.

Pokuta

Pośród wszystkich wstrząsów tego stulecia, pod auspicjami katolickimi nastąpiło wielkie duchowe odrodzenie. Choć było ono odpowiedzią na niezadowolenie ze zbyt formalnej tradycyjnej pobożności, to ruch ten nasilił się także przez protestancki nacisk na wiarę jako wewnętrzny stan duszy. Trydent, podobnie jak w innych kwestiach, dążył do jedności między wewnątrz a zewnątrz, jak na przykład w podejściu do sakramentu pokuty: wymagane było formalne wyznanie grzechów śmiertelnych przed kapłanem, ale duży nacisk kładziono również na szczery żal. Częste odwoływanie się do sakramentu pokuty było traktowane jako znak rozpoznawczy autentycznego katolicyzmu, główny środek, za pomocą którego wierzący odnawiali się w praktykowaniu swojej wiary. Jeden z jezuickich kościołów w Kolonii miał dwadzieścia konfesjonałów, aby obsłużyć dużą liczbę penitentów.

Teresa z Avila

Święta Teresa z Avila (zm. 1582 r.) wstąpiła do klasztoru karmelitanek, którego zakonnice były w większości arystokratkami, prowadząc zbyt wygodne życie jak na tradycyjne standardy karmelitańskie. Przeszła jednak nawrócenie i jako przełożona zaczęła reformować swój klasztor, ponownie wymagając od mniszek uboższego życia („karmelitanki bose”); egzekwując ścisłą dyscyplinę modlitwy, ubóstwa i samozaparcia; znosząc wymóg, aby nowicjusze przynosili ze sobą posag; i odmawiając uznania światowych tytułów i godności w klasztorze. Z tego powodu podjęła się zreformowania domów karmelitańskich w całej Hiszpanii, gdzie często napotykała zaciekle opór, a także założyła wiele nowych klasztorów.

Oprócz zreformowania zakonu karmelitańskiego, mistyczka św. Teresa z Avila napisała serię książek. Jej *autobiografia*, *Twierdza wewnętrzna*, i inne, opisywały pełniej niż dzieła innych podążanie duszy w kierunku Boga. Dla Teresy życie duchowe było po prostu życiem i modlitwą, tak jak powinien to czynić chrześcijanin. Doświadczenia mistycznego nie

poszukuje się dla niego samego, to nie jakiś nadzwyczajny stan psychiczny, ale po prostu kulminacja życia oddanego całkowicie Bogu.

Jan od Krzyża

Święty Jan od Krzyża (zm. 1591) był młodszy od Teresy, a ich drogi na krótko się skrzyżowały. Ponieważ był uczonym teologiem, jego pisma były bardziej systematyczne niż jej, choć być może mniej przystępne i żywe. Jego główne dzieło, *Ciemna noc duszy*, opisywało doświadczenie przez duszę całkowitego opuszczenia, prowadzoną w wysokie sfery duchowego zjednoczenia.

Karol Boromeusz

Kluczem do reform na poziomie lokalnym był gorliwy biskup, których było coraz więcej w drugiej połowie XVI wieku. Święty Karol Boromeusz stanowił wzór, prowadząc surowe życie modlitwy i pokuty, odwiedzając ofiary zarazy i nieustannie dążąc do zreformowania swojego duchowieństwa. Gorliwi reformatorzy mogli spodziewać się czasami zaciekłego oporu. Boromeusz naraził się na zamach pewnego franciszkanina, gdy przewodniczył nie-sporom w swojej katedrze, tak że uniknął śmierci tylko cudownie, jak mówiono.

Jezuici

Zdecydowanie najbardziej wpływową z nowych wspólnot religijnych było Towarzystwo Jezusowe, którego wrogowie sarkastycznie przypięli im negatywny epitet, który przylgnął do nich na stałe, jezuici, i nabrał pozytywnego brzmienia. Zakon został założony przez św. Ignacego Loyolę (zm. 1556), który był nawróconym żołnierzem. Jako drobny hiszpański szlachcic przesiąknięty duchem rycerskości, Ignacy był człowiekiem przywiązany do tradycji, ale bardzo inteligentnym, z poczuciem, że zmieniający się świat wymaga czegoś nowego. Towarzystwo Jezusowe, czyli zakon jezuitów, zostało zatwierdzone przez papieża Pawła III w 1540 r.

Chociaż jezuitów ostatecznie postrzegano przede wszystkim jako wychowawców, Ignacy początkowo niechętnie podejmował się tej pracy, ponieważ wiązało się to z przywiązaniem ludzi do konkretnych instytucji, ale w końcu udzielił na to przyzwolenia. Jezuici założyli lub wykładali na kilku uniwersytetach, a w XVI wieku w całej katolickiej Europie powstała sieć jezuickich szkół średnich. Ignacy nie ufał Erazmowi z Rotterdamu, ale jezuicka edukacja obejmowała studia klasyków wraz z filozofią scholastyczną i rozwijała kulturę humanistyczną.

Dowodem na to, że Ignacy rzeczywiście dostrzegł potrzeby tamtych czasów, był fakt, że z wyjątkiem wczesnych franciszkanów, żaden zakon w historii Kościoła nie rozwijał się szybciej niż jezuici w pierwszych kilku pokoleniach swojego istnienia. Do 1627 roku zakon liczył ponad szesnaście tysięcy zakonników.

II. ROZUM I REWOLUCJA

Oświecenie

Trwałość wiary

Tradycyjna religia zachowywała swoją rangę. Jej normy uznawano za wiążące, tak iż np. Z dezaprobata odbierano we Francji królewskie cudzołóstwa i traktowano jako za obrazę Boga. Katolicka Europa wydawała się być stabilna pod rządami książąt, którzy wspierali Kościół. Wszechobecne były publiczne manifestacje religii: duże i piękne kościoły,

rozbudowana liturgia, częste procesje... Duchowa siła Kościoła leżała w jego głębokim odwołaniu się do wyobraźni i uczuć. Kaznodzieje potwierdzali słynne twierdzenie Pascala, że „serce ma swoje powody, o których rozum nic nie wie”. Zarówno w katolicyzmie, jak i protestantyzmie, „religia serca” była wychwalana jako antidotum na to, co uważano za wyschnięty racjonalizm. Przeprowadzano owocne misje parafialne, domy rekolekcyjne gromadziły świeckich, aby odbywali ćwiczenia duchowe, rozwijały się bractwa religijne, w tym zwłaszcza sodalicje, które składały się głównie z absolwentów szkół jezuickich i obejmowały osoby o wysokiej randze, także biskupów. Szerzyło się nabożeństwo do Najświętszego Serca Pana Jezusa. Pierwsze prywatne objawienie maryjne w nowożytnej historii Europy miało miejsce francuskiej pasterce Benoite Rencurel w 1664 roku. W XVII wieku nastąpił niezwykle wzrost kultu św. Józefa, pewnie w związku z rozwojem nabożeństwa do Serca PJ i do NMP.

Kult Męki Pańskiej

Znane już i propagowane przez franciszkanów w średniowieczu nabożeństwo drogi krzyżowej przyjęło ostateczny kształt, gdy św. Leonard z Porto Maurizio wprowadził w 1741 r. 14 stacji i za zgodą Benedykta XIV założył drogę krzyżową w rzymskim Koloseum. Papież wydał *breve* zachęcające do erygowania takich stacji w kościołach parafialnych. Leonard osobiście erygował 571 dróg krzyżowych w kościołach na terenie Italii. Paweł od Krzyża Danei (zm. 1775) był Włochem, który założył pasjonistów (*Congregatio Passionis – Zgromadzenie Męki Pańskiej*), głównie w celu głoszenia misji poświęconych Męce Chrystusa, a zwłaszcza w celu zadośćuczynienia za grzechy epoki. Paweł od Krzyża głosił tak przekonujące kazania misyjne, że jego słuchacze często zalewali się łzami, gdy dramatycznie opowiadał historię Męki Pańskiej.

Liguori

Święty Alfons Maria Liguori (zm. 1787), również Włoch, był prawnikiem pochodzącym z arystokratycznej rodziny, który założył redemptorystów (*Congregatio Sanctissimi Redemptoris – Zgromadzenie Najświętszego Odkupiciela*), zwłaszcza w celu ewangelizacji zwykłych ludzi, a także pełnił posługę biskupa diecezjalnego. Liguori miał duży wpływ na duchowość swego czasu, podkreślając miłość do Chrystusa i Maryi, którą czcił jako „Pośredniczkę wszystkich łask”. Był jedynym znaczącym teologiem XVIII wieku, czołowym teologiem moralnym epoki i doktorem Kościoła. Napisał książki, które w następnym stuleciu staną się standardowymi przewodnikami dla spowiedników. Podążał raczej za łagodniejszą jezuicką teologią moralną niż jansenistycznym rygoryzmem, podkreślając, że „Bóg nie jest tyranem”, i doradzając spowiednikom, aby nie byli zbyt dociekliwi.

Stan Kościoła

Stan Kościoła instytucjonalnego – autentyczna pobożność pośród światowości – był podobny w całej Europie. Patronat i koneksje rodzinne miały duże znaczenie dla uzyskania wyższej godności, a między wyższym i niższym duchowieństwem istniała niemal nieprzekraczalna przepaść. Wiele parafii, pochodzących ze średniowiecza, wciąż znajdowało się pod kontrolą patrona. Kapituła katedralna, klasztor, zamożny świecki, który miał prawo mianować kuratora, to jest kapłana sprawującego „opiekę” nad parafianami, wypłacał mu stypendium. Pomimo reform, w niektórych klasztorach opatem nadal pozostawał człowiek świecki – wiecznie nieobecny beneficjent, mający prawo do dochodów z klasztornej majątku, którego był jego zarządcą. Kościół był niezwykle bogaty (posiadał około 10 procent całej ziemi we Francji). Jednak wiele bogactw biskupich przeznaczano na cele charytatywne i edukację,

ponieważ Kościół stanowił jedyną instytucję, która brała odpowiedzialność za te potrzeby. Na przykład jeden z hiszpańskich arcybiskupów karmił 1300 ludzi dziennie podczas klęski głodu. Jakość kapłaństwa pozostawała nierówna. Wydaje się, że większość wiejskich księży była szanowanymi ludźmi, oddanymi swojej trzodzie, nawet jeśli w wielu przypadkach byli słabo wykształceni. Około połowa duchowieństwa należała do zakonów.

Stan intelektualny

Teologicznie był to wiek raczej jałowy i przez dwa stulecia po Pascalu nie było żadnego znaczącego katolickiego myśliciela. Większość obrońców ortodoksji, zwłaszcza jezuiti, pozostała tomistami. Z biegiem czasu system Kartezjusza wydawał się coraz mniej przekonujący dla wielu ludzi i ostatecznie pozostał tylko jego nacisk na obowiązek powszechnego wątpienia – nowoczesny człowiek miał być sceptyczny wobec wszystkich przyjętych idei.

Oświecenie było samozwańcze, ponieważ jego zwolennicy twierdzili, że wyłonili się z ciemności i przesądów, które od dawna panowały i za które odpowiedzialny był przede wszystkim Kościół. Rozpoczęło się we Francji i stamtąd rozprzestrzeniło się po całym zachodnim świecie. Jej apostołów nazywano *filozofami* w sensie współczesnego terminu „intelektualiści”.

Tajne stowarzyszenia

Nowe tajne stowarzyszenia, takie jak *różokrzyżowcy* (ich symbolem był „różowy krzyż”) i *oświeceni*, fałszywie twierdziły, że mają starożytny rodowód, wywyższały naukę i otwarcie antagonizowały z chrześcijaństwem. MASONI, których historyczne początki są niejasne (twierdzili, że wywodzą się ze średniowiecznych cechów kamieniarskich), składali się głównie z ludzi niezadowolonych z instytucjonalnej religii, którą starali się przewyższyć poprzez deistyczne wyznanie wiary. Pomimo deizmu, emocjonalna potrzeba religii przetrwała w tych stowarzyszeniach, które włączyły rytualne, na wpół mistyczne elementy do swoich racjonalistycznych wyznań. Takie grupy odniosły pewien sukces w podkopywaniu chrześcijaństwa, choć ich dokładna rola jest niepewna ze względu na ich tajność. MASONERIA została potępiona przez kolejnych papieży, ale ruch ten miał wpływy nawet w Kościele, w tym wśród księży. Filip, książę Orleanu (zm. 1793), kuzyn Ludwika XVI, był szefem francuskich masonów.

Wojna z tradycją

Filozofowie ogłosili, że ludzkość została wyzwolona przez nową naukę. Chętnie powoływali się na autorytety poprzedniego wieku, które nazywali „gigantami”, ale ignorowali fakt, że większość z tych „gigantów” była wierzącymi chrześcijanami. Krytyczny duch przejawiał się w żądaniu, aby każde przekonanie i każda instytucja były uzasadnione rozumowo – dokładnie tak, jak Kartezjusz, zgodnie z własną deklaracją, tego nie czynił. Ich krytyka dotyczyła całego *ancien régime'u* (społeczeństwa okresu mniej więcej od 1500 do 1800 roku), które w dużej mierze uzasadniało swoje istnienie autorytetem tradycji. *Filozofowie* otwarcie kwestionowali legalność większości instytucji, ale monarchię kwestionowali jedynie pośrednio, częściowo ze strachu przed władzą królewską, częściowo dlatego, że niektórzy z nich mieli nadzieję, że „oświeceni despoty” wykorzystają swoją władzę do zmiany społeczeństwa. *Filozofowie* korzystali z książek, pamfletów, sztuk teatralnych, karykatur i każdego innego rodzaju propagandy, a ich wielka *Encyklopedia* – próba przedstawienia całej dostępnej wiedzy w odpowiednio racjonalistyczny sposób – była szczególnie skuteczna. Zwykła moda odegrała rolę w akceptacji nowych idei, które wydawały się odważne i ekscytujące, jak w przypadku instytucji *salonu*, rodzaju przyjęcia prowadzonego przez modne hostessy, gdzie

dowcipni *filozofowie* olśniewali i bawili wielu arystokratów i duchownych. Wymownym szczegółem tej epoki stały się pudrowane peruki, które nosili nawet biskupi. Choć nowe idee okazały się wywrotowe, początkowo instytucje francuskiego życia wydawały się tak solidne i bezpieczne, że rzucono w nie słownymi kamieniami w poczuciu nie wyrządzenia poważnych szkód.

Wrogowie wiary

Dominującą postacią intelektualną epoki był François-Marie Arouet (zm. 1778), który pisał pod pseudonimem Wolter. Podobnie jak Kartezjusz, otrzymał wykształcenie u jezuitów. Wkrótce jednak porzucił katolicyzm i jako głównego wroga ludzkości zaczął postrzegać Kościół, ponieważ jego zdaniem sprawował władzę poprzez ignorancję i przesady. Niedobry wpływ Kościoła przejawiał się nie tylko w jego władzy nad instytucjami nauki, ale także w niedzielnym kazaniu, które było głównym sposobem wpajania przez Kościół w większość ludzi swoich idei. Działo się tak przed erą masowej alfabetyzacji i upowszechnienia prasy. Ponieważ *filozofowie* wierzyli w rozum, to ich zdaniem tylko wykształceni, a więc oświeceni, mogli być godni zaufania. W związku z tym uznano za konieczne, aby zwykli ludzie nadal podlegali dyscyplinie religii, podczas gdy proces oświecenia elit postępował naprzód. Wolter zbudował nawet kaplicę dla chłopów w swojej posiadłości. *Filozofowie* spotykali się ze stosunkowo niewielkimi oficjalnymi represjami, głównie dlatego, że cenzura kościelna i rządowa była dość liberalna i nieskuteczna. Oficjalny cenzor królewski był w rzeczywistości przychylny nowym ideom, a wiele zależało od politycznych i społecznych powiązań pisarza. Wolter kilkakrotnie udawał się na wygnanie i był kilkakrotnie wtrącany do więzienia, ale kiedy zmarł, co nastąpiło w ostatnie lata *ancien régime'u*, został okrzyknięty wielkim bohaterem i pochowany w Paryżu przy pewnym triumfalnym rodzaju świeckiej liturgii. Choć dostrzegał siłę idei Pascala i Bossueta, inni *filozofowie*, czując, że mają przewagę, nie próbowali uczciwie obalać argumentów swoich przeciwników. Celem Oświecenia nie była tolerancja, ale zastąpienie jednego rodzaju ortodoksji innym, domagając się wyzwolenia od władzy politycznej i religijnej, ale w żadnym wypadku nie popierając całkowitej wolności wypowiedzi. Sami *filozofowie* zupełnie skłaniali się do stosowania represji, w tym urzędowej cenzury, aby uciszyć swoich przeciwników.

„Nowa” moralność

Nastąpiła swego rodzaju oświeceniowa „rewolucja seksualna”, która usprawiedliwiała powszechne naruszenia szóstego przykazania; np. pornografia po raz pierwszy stała się kwitującym przemysłem. Ale tak jak bezceremonialne wychwalanie władzy dla władzy przez Machiavellego w pewnym sensie pokazało granice renesansowego humanizmu, tak granice oświeceniowego „człowieka naturalnego” zostały być może odsłonięte przez niesławnego markiza Donatiena-Alphonse'a de Sade'a (zm. 1814), który dopuszczał się gwałtów i tortur na służących dziewczętach, próbując podnieść swoje wady do filozofii życia („sadyzm”). Zmarł w przytułku.

„Naturalny” człowiek

Fundamentalną debatę na temat ludzkiej natury skomplikował rozłam między jezuitami a jansenistami, ponieważ jezuita zgadzali się z *filozofami*, że istnieją naturalne ludzkie cnoty, a na ich bazie – postęp ludzkości. Ortodoksyjni katolicy mogli zaakceptować ideę postępu w ograniczony sposób, jednocześnie podkreślając, że nigdy nie uda się osiągnąć doskonałego społeczeństwa. Tymczasem janseniści w ogóle w ogóle wykluczali coś takiego jak postęp,

ponieważ ludzie są niewolnikami grzechu i wszelkie ich wysiłki dla postępu są daremne. Jan-seniści byli prawie jedynymi ludźmi w tamtych czasach, którzy zaprzeczali religii naturalnej.

Niektórzy teoretycy polityczni, w szczególności Hobbes i Locke, zakładali „stan natury”, który istniał przed powstaniem zorganizowanego społeczeństwa ludzkiego, a niektórzy myśliciele oświecenia postrzegali go jako doskonały czas, przed późniejszym zepsuciem. Idea ta została doprowadzona do skrajności przez Jeana-Jacquesa Rousseau (zm. 1778), urodzonego jako kalwinista w Szwajcarii, przez krótki czas katolika, który odrzucał ideę grzechu i obwinał społeczeństwo za wszelkie zło moralne. Wychwalał najbardziej prymitywny rodzaj egzystencji jako najbardziej cnotliwy i autentyczny, czego podstawy, jak twierdził, znalazł w ostrzeżeniach Jezusa przed duchem świata. W ten sposób, oprócz sceptycznego racjonalizmu, chrześcijaństwo zostało zaatakowane przez rodzaj nowej religii, która zachowała instynkt religijny, jednocześnie odrzucając chrześcijaństwo.

Oświecony despotyzm

W połowie XVIII wieku Oświecenie przypuściło systematyczny i namiętny atak na Kościół i *ancien régime*. Oświeceniowa pogarda dla wszelkiego rodzaju tradycji przemawiała do oświeconych z premedytacją władców, którzy chcieli zreorganizować swoje królestwa, dążąc do centralizacji swojej władzy i uczynienia jej bardziej skutecznej, w czym Kościół, a zwłaszcza papieństwo, stanowił co najmniej bierną przeszkodę. Chociaż ci „oświeceni despoty” nie byli wrogo nastawieni do religii jako takiej, to jednak: pozmieniali, jak np. we Francji, granice diecezji i parafii, aby pokrywały się z podziałem administracji cywilnej; przejęli to, co uważali za nadmierne bogactwo Kościoła, aby wykorzystać je do innych celów; domagali się władzy nad seminariami dla formowania „oświeconych” księży; stłumili „zabobonne” praktyki i znieśli święta kolidujące z „produktywną” pracą. Zgodnie z oświeceniową ideą, że celem religii jest naprawa społeczeństwa, zakony monastyczne stały się przedmiotem ataku i ingerencji, ponieważ życie kontemplacyjne wydawało się bezczynne i nieproduktywne. Z drugiej strony, były szanowane zakony zajmujące się chorymi.

Józefinizm

Cesarz Józef II (1765-1790) uważał się za oświeconego despotę i przyjął febroniańskie zasady tak szeroko, że jego brat, Leopold, nazwał go „zakrystianem”, ponieważ posunął się nawet do decydowania o liczbie świec na ołtarzu podczas mszy. Poddał kasacji ponad 700 klasztorów i rozpędził około 38 tysięcy zakonników i zakonnice, skrócił kalendarz liturgiczny, zmienił granice diecezji, zakazał publikacji bulli papieskich i objął nadzór nad szkołami katolickimi, w tym seminariami. Ta polityka kontroli państwa nad Kościołem została nazwana józefinizmem. Chociaż Józef spotkał się z rosnącą dezaprobatą swojej matki, cesarzowej Marii Teresy (1740-1765; zm. 1780), a Pius VI udał się do Wiednia w nieudanej próbie odwiedzenia go od takiej polityki, cesarz zazwyczaj współpracował z biskupami. Ponieważ programy religijne oświeconych despotów stawały się sprzeczne z głęboko zakorzenioną tradycją pobożności, były zazwyczaj niepopularne. Austriaccy chłopcy powitali z entuzjazmem późniejszą inwazję wojsk francuskich, ponieważ obalenie ich cesarza pozwoliło na powrót do tradycyjnej pobożności.

Rewolucja francuska

Przed burzą

Monarchia francuska traciła wiele ze swojego duchowego charyzmatu, w tym z powodu nagminnych aktów cudzołóstwa popełnianych przez Ludwika XV, za które jego jezuicy spowiednicy odmawiali mu rozgrzeszenia. Ludwik był szczerze wierzącym, który akceptował swoją niegodność otrzymania sakramentu, ale stałe nie przyjmowanie komunii budziło obawy, że on i królestwo nie cieszą się już boską łaską. Podobnie jak jego poprzednicy przez wiele stuleci, Ludwik XVI został ukoronowany podczas religijnych obrzędów. W przeciwieństwie do swojego dziadka-poprzednika, prowadził przykładne życie i początkowo cieszył się powszechnym szacunkiem. Jednak chroniczny kryzys finansowy korony i pogłębiające się ubóstwo zwykłych ludzi, spowodowane serią złych zbiorów, osłabiły jego popularność.

Idee Oświecenia od dawna dyskredytowały ustalone instytucje i wierzenia, chociaż do 1789 r. większość *filozofów* nie żyła, a ci, którzy żyli, wkrótce zginęli na szafocie. Wolter, polegający na sile perswazji i edukacji, prawdopodobnie nie pochwaliłby historycznych namiętności, które podsyciły rewolucję. Ale niezależnie od tego, co myślałby Rousseau, gloryfikacja przez niego spontanicznych ludzkich emocji stanowiła pewne usprawiedliwienie dla fanatycznej przemocy.

Niepowodzenie reformy

Z powodu deficytu finansów w 1789 r. król zwołał Stany Generalne Francji, nie zwołane od 1614 roku. Rozpoczęło się uroczystą mszą do Ducha Świętego. Nikt nie przewidział zajadłego ataku na Kościół, który miał wkrótce nastąpić. Spośród trzech stanów, trzeci – mieszczaństwo, głównie z wyższej klasy średniej – był nastawiony na reformy i starał się złagodzić kryzys finansowy poprzez pozbawienie szlachty, jako drugiego stanu, uprzywilejowanego zwolnienia z podatków. Chociaż duchowni, jako pierwszy stan, w zasadzie również nie byli opodatkowani, to jednak zamiast tego oferowali królowi okresową daninę, a znaczna liczba duchownych również popierała reformy, podobnie jak część szlachty.

Złe zbiory w latach 80-tych spowodowały poważny niedostatek i powszechne niezadowolenie. Podczas gdy uprzywilejowani członkowie zgromadzenia debatowali nad reformami, zamieszki wybuchły zarówno w Paryżu (zniszczenie Bastylii), jak i na wsi, alarmując Stany Generalne i skłaniając do pilnych zmian. Częściowo pod przywództwem biskupa Charles-Maurice'a Talleyranda i dwóch księży – Emmanuela Sieyesa (zm. 1836) i Henri Gregoire'a (zm. 1830) – Stany szybko zniosły wszystkie przywileje feudalne i stworzyły „monarchię konstytucyjną”. Wybrane Zgromadzenie Narodowe, z Talleyrandem jako prezydentem, otrzymało władzę ustawodawczą, a władza króla została ograniczona. Uchwalenie reform uczczono uroczystym *Te Deum*. Pozostały jednak nierozwiązane kwestie: praktyczna, związana z trwającym kryzysem finansowym, oraz ideologiczna, dotycząca autorytetu Kościoła.

Atak na Kościół

Te dwie kwestie zostały „rozwiązane” przez takie same działanie, zaproponowane przez Talleyranda – konfiskatę majątku Kościoła. Podobnie jak podczas reformacji, sprzedaż majątku kościelnego, którego znaczna część została zakupiona przez pobożnych katolików, stworzyła klasę ludzi, którzy mieli żywotny interes w legitymizacji nowego rządu. Zgromadzenie zniosło również dziesięciny, które przez wiele stuleci stanowiły wsparcie dla większości duchowieństwa. Po ich zniesieniu rząd miał wypłacać im pensje, co niektórzy niżsi duchowni popierali, mając nadzieję, że może to zmniejszyć różnicę w dochodach między

nimi a ich przełożonymi. Tutaj przeciwnicy Kościoła dostrzegli swoją szansę: duchowni mieli w efekcie stać się pracownikami państwa. Konstytucja cywilna duchowieństwa, którą Ludwik XVI niechętnie podpisał, a Pius VI ostatecznie potępił, wymagała od wszystkich księży złożenia przysięgi lojalności wobec rządu i uznania jej za nadrzędną, co było przepisem skierowanym w szczególności przeciwko władzy papieskiej. Gregoire, który miał sympatie jansenistyczne, z powodzeniem zaproponował zniesienie wszystkich podatków papieskich we Francji. To samo działanie zapoczątkowało zerwanie Henryka VIII z Rzymem 250 lat wcześniej. Biskupi i księża mieli być wybierani przez świeckich, w tym niekatolików, i podlegać nadzorowi rządowemu, podczas gdy mapy parafii i diecezji zostały zmienione, a spora liczba diecezji zlikwidowana. Klasztory praktycznie zlikwidowano, w tym Cluny, Citeaux, Clairvaux, które odegrały wielką rolę w historii Kościoła. Zakonnice nie musiały składać przysięgi, ale ich klasztory zostały oficjalnie rozwiązane. Niektóre zakonnice zostały zmuszone do żebractwa, ale wiele wspólnot obroniło swoją egzystencję, służąc jako tajne ośrodki życia katolickiego. Nastąpił atak na celibat duchownych, częściowo na tej podstawie, że wszyscy mieli obowiązek rodzić dzieci dla Francji. Wielu duchownych ożeniło się. Edukacja została zsekularyzowana. Sorbona, której większość wykładowców miała odmówić złożenia przysięgi, została zamknięta. Rząd rozszerzył tolerancję religijną, w pełni zrównując niekatolików z katolikami. Małżeństwo zostało zdefiniowane jako umowa cywilna regulowana przez rząd, a rozwód po raz pierwszy dozwolony.

Konstytucja cywilna, którą Talleyrand uznał później za błąd, podzieliła naród, zmuszając ludzi do wyboru między szybko postępującą rewolucją a wiarą religijną. Połowa duchowieństwa – w szczególności trapistów, kartuzów i kapucynów, a także 153 ze 160 biskupów – odmówiła złożenia przysięgi i została pozbawiona swoich urzędów. Trzydzieści tysięcy duchownych, w tym większość biskupów, uciekło z kraju. Druga połowa złożyła przysięgę, w tym Talleyrand i Grégoire, który zastąpił Talleyranda na stanowisku przewodniczącego Zgromadzenia. Powołano nową grupę „biskupów konstytucyjnych”. Jednak w wielu miejscach „duchowni konstytucyjni” byli traktowani przez swoich parafian jak intruzi, a nawet spotykali się z przemocą. Tam, gdzie księża nie byli dostępni, świeccy bez dostępu do sakramentów podtrzymywali swoją wiarę poprzez zorganizowane pobożne nabożeństwa. Emery pozostał na swoim stanowisku po zamknięciu St. Sulpice. Jako autorytet próbował udzielać duchowieństwu moralnych wskazówek, co może, a co nie może być akceptowane w ramach przysięgi. Te rady uraziły rojalistów, którzy uznawali rewolucyjny rząd za uprawniony do wymagania posłuszeństwa ze strony poddanych.

Wandea

W regionie Wandei (nad Atlantykiem, niedaleko Bretonii) wybuchło masowe zbrojne powstanie przeciwko nowemu rewolucyjnemu rządowi, pogrążając ten obszar w dziesięcioletniej wojnie domowej i terroryzmie, w którym zginęło może nawet 250 tys. ludzi. Powstanie zostało sprowokowane przez uchwalenie obowiązkowego poboru mężczyzn do wojska, ale miało również głębokie korzenie religijne. Choć początkowo duchowni nie popierali rebelii, to wkrótce znaleźli się wśród jej przywódców, jako że zbuntowane armie maszerowały do bitwy pod sztandarami Najświętszego Serca, śpiewając hymny, czasem z udziałem kapelanów niosących Najświętszy Sakrament. Sami rebelianci z Wandei niekiedy dopuszczali się brutalnych okrucieństw, ale w pierwszym nowożytnym akcie tego, co można nazwać celowym ludobójstwem, rząd rewolucyjny postanowił praktycznie eksterminować ludność

Wandei, w tym przez masowe topienie, gdy indywidualne egzekucje okazały się zbyt powolne.

Atak na monarchię

Atak na monarchię i atak na Kościół były ze sobą ściśle powiązane, ponieważ władza króla była rzekomo nadawana przez Boga. W Rheims rewolucjoniści zniszczyli fiolkę ze świętym olejem – rzekomo pierwotnie zesłanym z nieba – który przez wieki był używany do namaszczenia każdego nowego króla. W 1792 r., obawiając się, że konformistyczny ksiądz nie uszanuje pieczęci konfesjonału, król zażądał spowiedzi u księdza, który nie złożył przysięgi. Kiedy mu odmówiono, wraz z rodziną królewską próbował uciec z królestwa, ale został złapany, przywieziony do Paryża i uwięziony. Arystokraci i duchowni, którzy uciekli z królestwa, podnieśli alarm na różnych europejskich dworach, zwłaszcza w Austrii, domu francuskiej królowej, Marii Antoniny. Nieudana ucieczka Ludwika, wraz ze zbliżaniem się obcych armii zdeterminowanych, by przywrócić go do władzy, pozwoliła bardziej radykalnym rewolucjonistom, pod dominacją prawnika Maximiliena Robespierre'a (zm. 1794), zażądać absolutnej lojalności i przekształcić wszelką niezgodę w zdradę.

Radykalna rewolucja

Zwłaszcza w Paryżu popularny radykalizm był zarówno spontaniczny, jak i zorganizowany, częściowo finansowany przez księcia Orleanu, który miał nadzieję zdestabilizować monarchię, aby mógł zostać królem. Radykalizm ten skupiał się w klubach jakobinów – nazywanych tak od opuszczonego klasztoru, w którym się spotykali – które pobudzały „mały lud” do działania na ulicach i egzekwowały rewolucyjną ortodoksję. Do klubu należeli księża, z których jeden, „czerwony ksiądz” Jacques Roux (zm. 1794), domagał się równości ekonomicznej.

Terror

Podczas rządów terroru niezliczone podejrzane osoby, w tym wszyscy księża, którzy nie złożyli przysięgi, byli systematycznie łapani, niektórzy natychmiast zabijani przez tłum, inni poddawani szybkim procesom z rąk trybunałów rewolucyjnych i przewożeni na gilotynę, która była nowym, „skutecznym” narzędziem masowej egzekucji. Lojalnych katolików oskarżano jedynie o „fanatyzm”. Około pięciu tysięcy księży zostało uwięzionych w takim czy innym czasie, a wielu z nich nigdy nie wyszło z więzienia żywych. W przeciwieństwie do troski o skuteczność symbolizowanej przez gilotynę, wielu zmarło z powodu chorób, gdy byli stłoczeni na gnijących statkach. Zakonnice, które nadal żyły we wspólnotach, były poddawane przemocy tłumy, a czasem aresztowane, a szesnaście karmelitanek zostało zgilotynowanych jedna po drugiej. intonowali Veni Creator („Przybądź, Duchu Stworzycielu”). 8 Ludzie świeccy, którzy byli szczególnie pobożni lub ukrywali kapłanów, również byli czasami skazywani na śmierć. Król i królowa zostali publicznie straceni, podobnie jak ich córka Elżbieta, która kiedyś aspirowała do bycia zakonnicą, podczas gdy Delfin (książę koronny) prawdopodobnie zmarł w więzieniu. Większość duchownych członków Zgromadzenia, z których wszyscy złożyli przysięgę, głosowała za śmiercią rodziny królewskiej. Ale Talleyrand, którego niesamowita zdolność przewidywania biegu wydarzeń uczyniła go najszlachetniejszym ocalałym w historii, uciekł z kraju, a wkrótce Terror zaczął uwięzić rewolucjonistów, którzy zostali uznani za dewiantów w jakiś sposób.

Dechrystianizacja

Nawet duchowni, którzy złożyli przysięgę, nie mogli teraz sprawować swojej posługi, a wszystkie kościoły zostały zamknięte lub przekształcone do celów świeckich, takich jak stajnie. W większości z nich obrazy zostały zbezczeszczone, a kilka (w szczególności wielkie opactwo Cluny) zostało całkowicie zrównanych z ziemią. Tolerancja przyznana protestantom i Żydom była krótkotrwała, ponieważ rewolucyjny rząd wkrótce zakazał wszelkich praktyk religijnych z wyjątkiem kultów stworzonych przez samo państwo. Niektórzy byli duchowni, często twierdząc, że zostali uwiedzeni do kapłaństwa, gdy byli zbyt młodzi, by to zrozumieć, sami stali się bezwzględni agentami represji. Ośmiu „konstytucyjnych biskupów” zginęło na szafocie, a Loménie de Brienne popełnił samobójstwo w więzieniu. Ale Grégoire odważnie nadal nosił swoje szaty biskupie i wypowiadał się przeciwko prześladowaniom religii. Uchodźcy duchowni i zakonnicy zostali odrzuceni lub przyjęci z niechęcią w krajach katolickich, które obawiały się rosnącej potęgi militarnej Francji. We Włoszech niektórzy biskupi jansenistyczni byli nawet przychylni rewolucji, a Franciszek II Austriacki (1792-1835) uważał konstytucję cywilną za zgodną z józefinizmem. Hiszpania, gdzie wygnani francuscy duchowni założyli seminarium, była bardziej gościnna i, jak na ironię, wielu uchodźców znalazło życzliwe przyjęcie w Anglii, gdzie katolikom dopiero niedawno przyznano minimalną oficjalną tolerancję. W latach dziewięćdziesiątych XVII wieku w Anglii przebywało siedem tysięcy wygnanych księży, w porównaniu do zaledwie trzystu miejscowych. Chociaż nieunikniony był wzrost ateizmu, Robespierre sam sprzeciwiał się bezwyznaniowości i próbował oczyścić się z ateistów, ponieważ uważał deizm za niezbędny do stworzenia zupełnie nowego porządku moralnego, a nawet nowego gatunku człowieka. Rewolucja próbowała ustanowić całkowicie nową religię, używając słów takich jak *katechizm*, *męczennik*, *ewangelia* i *misjonarz* w sposób związany z polityczną ortodoksją. Wprowadzono nowy kalendarz, począwszy od roku pierwszego, zgodnie z którym niedziele nie mogły być obchodzone w żaden szczególny sposób, a ryb nie można było sprzedawać w piątek. Ustanowiono nowe święta i rytuały, takie jak święto Najwyższej Istoty. Katedra Notre Dame w Paryżu stała się Świątynią Rozumu, z aktorką intronizowaną na ołtarzu jako bogini, a kościół Madeleine (Magdaleny) otrzymał pogańską nazwę Panteon („wszyscy bogowie”) i stał się miejscem pochówku bohaterów narodowych. Imiona świętych dla dzieci zostały zniesione, zwłaszcza na rzecz klasycznych pogańskich imion, takich jak Brutus.

„Wolność, równość, braterstwo”

Obowiązkowy optymizm był sercem nowego credo, a doktryna grzechu pierworodnego była uważana za jeden z głównych błędów chrześcijaństwa. Rewolucja obiecywała osiągnięcie doskonałego społeczeństwa i doskonałej ludzkości. Tam, gdzie Ewangelia nie została całkowicie odrzucona, mówiono, że naucza ona społecznej równości wszystkich ludzi, co, co Rewolucja w końcu osiągnęła. Rewolucyjny slogan „Wolność, Równość, Braterstwo” wprowadził w ruch fanatyczne dążenie do zniszczenia wszystkich grup społecznych i sam w sobie był główną przyczyną zniesienia wolności. (Paradoksalnie, zakony religijne musiały zostać siłą stłumione, ponieważ ich ślub posłuszeństwa został uznany za niedopuszczalne naruszenie wolności).

Dyrektoriat

Gdy niektórzy rewolucjoniści zobaczyli, że nawet oni nie są bezpieczni przed bezwzględnością Robespierre'a, on sam stał się celem zamachu stanu i zginął na gilotynie w 1794 roku. Terror następnie ustąpił pod rządami nowego rządu zwanego Dyrektoriatem. Początkowo

przywrócono ograniczoną tolerancję religijną, w tym prawo do prowadzenia szkół, a kościół konstytucyjny, który zadowolił niewielu ludzi, pozostawiono samemu sobie, bez oficjalnego statusu. Ale po kilku latach nastąpiły ponowne represje, a kiedy francuski generał został zabity w Rzymie przez papieskiego żołnierza, armia francuska wzięła Piusa VI do niewoli i przywiozła go do Francji, gdzie wkrótce zmarł.

Spis treści

I. REFORMACJA I KONTRREFORMACJA	2
Reformacja	2
Formacja Lutra.....	2
Teologia.....	2
Odpusty w teorii i praktyce	3
Budowa bazyliki św. Piotra.....	3
Protest	3
Reformacja.....	3
Zamęt	4
Pokój augsburski.....	4
Śmierć Lutra.....	4
Abdykacja Karola V	5
Kalwin.....	5
Predestynacjonizm.....	5
Henryk VIII	5
Krwawa supremacja	6
Schizma angielska.....	6
Polska.....	6
Reforma katolicka	7
Sobór Trydencki	7
Trudności	7
Stronnictwa	7
Trzy sesje.....	7
Doktryna i dyscyplina	8
Grzechy duchowieństwa	8
Kumulacja urzędów	8
Seminaria duchowne.....	8
Małżeństwa.....	8
Jasność doktryny.....	9
„Anathema sit”.....	9
Pismo Święte.....	9
Łaska i wolna wola	9
Uzasadnienie.....	9
Odpusty.....	10
Kwestie kościelne	10
Jezuiccy teologowie.....	10
Indeks.....	10
Liturgia	11
Duch trydencki.....	11
Pius V.....	11
Odnowa duchowa.....	11
Zubożona pobożność.....	11
Maryja i święci.....	12
Monastycyzm	12
Pokuta.....	12
Teresa z Avila.....	12
Jan od Krzyża	13
Karol Boromeusz.....	13

Jezuici.....	13
II. ROZUM I REWOLUCJA.....	13
Oświecenie.....	13
Trwałość wiary.....	13
Kult Męki Pańskiej.....	14
Liguori.....	14
Stan Kościoła.....	14
Stan intelektualny.....	15
Tajne stowarzyszenia.....	15
Wojna z tradycją.....	15
Wrogowie wiary.....	16
„Nowa” moralność.....	16
„Naturalny” człowiek.....	16
Oświecony despotyzm.....	17
Józefinizm.....	17
Rewolucja francuska.....	18
Przed burzą.....	18
Niepowodzenie reformy.....	18
Atak na Kościół.....	18
Wandea.....	19
Atak na monarchię.....	20
Radykalna rewolucja.....	20
Terror.....	20
Dechrystianizacja.....	21
„Wolność, równość, braterstwo”.....	21
Dyrektoriat.....	21